

було писаних законів, чітко окреслених кордонів, комісії для розміну претензій, коли все вирішувалося «общими простими голосами», коли «мокрогузи», «коровники», «крамарі», «шенцевенци» та «інші баби» схилялися перед «лицарями».

Tetyana Kuzyk

**«LITERACY AND THE LITERATES BRING
NOT ABOUT GOOD SUBSTANCE»? ZAPOROGIAN
HOST'S CHANCELLERY, «LACK OF EDUCATION»
AND «UNEDUCATED MEN OF LIBERTY»**

This paper dealt with the destruction of Zaporogian Kish as the community of oral social communication in the middle of the 18-th century. The contradictions between the marginal conditions of literacy and the literates in frame of traditional institutions and their real considerable impact arisen under the pretext of collective rescue have cleared up. The results obtained are to be Zaporogian community permanently regarded literacy and the literates as menace.

Юрій Волошин

**ПИСЬМЕННІСТЬ СЕРЕД МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ)***

У статті, на підставі Румянцевського опису Малоросії 1765–1766 рр., проаналізовано грамотність мешканців міста Полтави, доведено безпідставність поширених сьогодні тверджень про майже загальну писемність населення Гетьманщини у XVIII ст.

Характеризуючи поширення освіти серед населення Гетьманщини XVIII ст., значна частина дослідників до сьогодні спираються на опубліковані Олександром Лазаревським ще 1862 р. статистичні

* Написання статті стало можливим завдяки дотації Канадського інституту українських студій (CIUS) Альбертського університету (з фондів Програми дослідження Східної України ім. Ковальських).

дані про кількість приходських шкіл¹. Як результат, у сучасному історіописанні продовжує побутувати старий, запроваджений, очевидно, ще Василем Бідновим сюжет, про високий рівень освіти в Гетьманській Україні та її повний занепад після перетворення краю на провінцію Російської імперії². Однак треба зауважити, що сучасні автори не просто переказують слова відомого історика, а зазвичай творчо їх доопрацьовують, здебільшого у бік покращення, як ось тут: «У першій половині XVIII ст. Лівобережна й Слобідська Україна відзначалися майже суцільною письменністю»³. При цьому висновки про рівень освіченості населення робляться на підставі тих самих кількісних даних, які впродовж майже двох століть продовжують мандрувати із одного видання до іншого, що, на думку їхніх авторів, є найбільш незаперечним аргументом на користь «високого загального культурного рівня населення»⁴.

Ця втішна для українських патріотів схема навряд чи здатна повністю задовольнити сьгоднішні інтереси дослідників Гетьманщини. Значно мірою потреба перегляду цієї, усталеної у вітчизняній історіографії, міфологеми зумовлена й зміною методологічної парадигми, розширенням тематики досліджень, залученням раніше невідомих та прочитанням на основі нових методик старих джерельних матеріалів.

У зв'язку з цим спробую розглянути проблему рівня письменності населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на основі переписної книги м. Полтави 1765–1766 рр., створеної під час проведення Румянцевського опису Малоросії⁵. Незважаючи на те,

¹ Лазаревский А. *Статистическая свѣдѣнія об украинскіх народных и госпиталіях в XVIII веке* // Основа Южнорусскій литературно-ученый вестник – 1862. – Травень (май). – С. 82–89.

² Біднов В. *Школа й освіта на Україні* // *Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича* / Упоряд. С. В. Ульяновська. – К., 1993. – С. 59 – 66.

³ *Новий довідник з історії України*. К., 2006. С. 347.

⁴ Бойко О. Д. *Історія України: Посібник*. – К., 2003. – С. 205; Кормич Л. І., Багацький В. В. *Історія України від найдавніших часів до XXI століття: Навчальний посібник*. – 3-є вид. – Харків, 2002. С. 262–263; Білоусько О. А. *Наш край у складі Гетьманської держави (остання четверть XVII–II половина XVIII ст.)*: Матеріали на допомогу вчителям, учням, студентам, абітурієнтам, шанувальникам вітчизняної історії. – Полтава, 1998. – С. 27; *Полтавщина. Історичний нарис*. – Полтава, 2005. – С. 116.

⁵ Детальніше про історію створення Румянцевського опису та бібліографію щодо цього див.: *Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів*. – К., 1959. – С. 139–148.; Литвиненко М. А. *Джерела з історії України XVIII ст.* – Харків, 1970. – С. 95–115; Ковальський І. С. *Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні* // Український історичний журнал. – 1962. – № 2. – С. 97–101; Кулаковський В. М. *Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст.* // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 86–94; Путро О. *Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.* // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 143–147; Когут З. *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830*. – К., 1996. – 317 с.

що, за твердженням дослідників, цей опис був найповнішою фіксацією населення гетьманської України з усього розмаїття переписів XVIII ст.⁶, з'ясувати точне число всіх грамотних мешканців міста неможливо. Але та обставина, що, згідно з переписною формою, опис кожної господарської одиниці мав скріпити підписом її власник, дає змогу принаймні визначити рівень грамотності серед домовласників. Зазначу також, що йдеться не про освітній рівень, а радше про елементарну грамотність – уміння поставити власноручний підпис.

Підписна формула, яка при цьому застосовувалася, була доволі простою – домовласник указував свій соціальний статус чи уряд в адміністративній структурі міста або полку й писав ім'я. Наприклад, після опису двору писаря магістрату Григорія Рогулі написано: «Писар магістрата Григорий Рогуля»⁷, купця Петра Гаєвського – «Полтавский купец Петро Гаевский»⁸ і т. п. У тих випадках, коли власники були неписьменними, підписувалися або урядники магістрату: «Вместо кананера Харлама Макарова неграмотного по его персональной просьбе магістрата полтавського писець Артем Тетервак руку приложил»⁹, або, ймовірно, спеціально найняті для цього люди: «Вместо удови Гунихи неграмотной по ей прошению подписался полтавський козак Григорий Середа»¹⁰. Якщо ж писати вмів хтось із родичів – діти, племінники, зяті, дядьки тощо, тоді досить часто саме вони ставили свої підписи під документами. Наприклад, замість удови дяконихи Агафії Котляревської підписався її старший син Петро, у майбутньому батько І. П. Котляревського: «Подканцеляристь Петро Котляревській вместо матери своєї по ея велению руку приложил»¹¹.

Перепис міста було проведено доволі швидко – упродовж трьох місяців з 1 листопада 1765 до 2 лютого 1766 р. Він свідчить, що Полтава, де тоді, за моїми підрахунками, мешкало 6785 осіб, складалася з двох частин – середмістя, території фортеці й форштадту – передмістя. Спершу спробую проаналізувати центральну частину міста – фортецю¹².

⁶ Донині збереглися повністю компути (згідно з А. Л. Перковським – переписи дворів козаків і посполитих) за 1718, 1721, 1732, 1733, 1734, 1735 та 1736 рр.

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві [далі – ЦДАК України]. – Ф. 57, оп. 2, спр. 390. – Арк. 4 зв.

⁸ Там само. – Арк. 22 зв.

⁹ Там само. – Арк. 75.

¹⁰ Там само. – Арк. 126 зв.

¹¹ Там само. – Арк. 3.

¹² Фортецю в Полтаві спорудили на початку XVII ст. на найбільш придатному для цього місці надворсклянянського плато – місці, який близько підступає до правого берега р. Ворскли. Оточений з двох боків глибокими ярами – зі східного Паняньським (нині вул. Панянки), а із західного Малурівським (тепер вул. Леніна), він утворював досить неприступний трикутник, що потребував штучного захисту лише з третього, напільного боку. Оборонні споруди фортеці склалися з рову, який захищав її з півночі

Отже, згідно з переписом, на території фортеці розташовувалося 256 господарських об'єктів. Невелика частина з них (11) перебувала у муніципальній, полковій і церковній власності. Серед цих споруд було чотири храми: Успенський собор і Воскресенська, Преображенська та Миколаївська церкви. До церковної власності належав також розташований на Криловській вулиці шпиталь. У самому центрі, на Київській вулиці, стояли магістрат та полкова канцелярія. Крім цього, поблизу собору, на Успенській вулиці, розташовувалися пороховий погріб, артилерійський двір та в'язниця:

Секвестр для содержания колодниковъ огороженной ветхимъ тиномъ внѣтри коего имеется ветхихъ деревяннихъ жилищъ хать две, да для содержания важнихъ колодниковъ землянка одна¹³.

Ще один об'єкт (артилерійський цейхгауз) містився поблизу Миколаївської церкви між сучасними вулицею Леніна та Першотравневим проспектом¹⁴ – у частині міста, що називалася Мазурівкою.

Решта об'єктів (245) належала приватним власникам, серед яких перше місце посідали представники козацької старшини, що володіли 90 (36,7%) домогосподарствами. Друга велика частина – 55 (22,4%) садиб – належала купцям. На третьому місці, з доволі значним відривом від лідерів, перебувало духовенство – 18 (7,4%) об'єктів. Далі йшли козаки – 16 (6,5%), за ними ремісники – 13 (5,3%) й урядники міського магістрату – 12 (4,9%). Найменше власності на цій території Полтави належало посполитим – 10 (4,1%) дворів. Ще одну досить велику групу – 31 (12,7%) – становили господарські одиниці, віднесені мною до категорії «інші». Найбільшу частку серед них становили домогосподарства, що належали церквам та монастирям: їх налічувалося 14. Власником одного двору був граф Олексій Розумовський, а ще одним володів його підданий, посполитий Герасим Гелеменко¹⁵. Решта ж належала солдатам, драгунам, канонірам, їхнім вдовам тощо. Через те,

Я проходив від сучасного оглядового майданчика на Паняньському бульварі до рогу сучасних вул. Леніна й пл. Конституції, земляних валів, частоколу і башт. На розі мису, на місці сучасної Білої альтанки, був розташований великий підковоподібний Подільський бастион. Близько 1640-х років фортецю розширили, включивши до неї території за річкою Полтавкою (річка, пізніше струмок, протікала вздовж Мазурівського яру, на поч. 50-х років XX ст. була взята в труби, тепер тече під землею) – Мазурівку (назва, ймовірно, походить від вихідців з Польщі – мазурів, які тут оселилися на початку XVII ст.). Таким чином, у межах фортеці опинилося джерело води, що зміцнило її обороноздатність. (Див.: *Полтавська фортеця // Полтавщина: Енцикл. довід. / За ред. Н. В. Кудрицького.* – К., 1992. – С. 735–736; Лятошинський Н. В. *Полтава. Очерк археологический и исторический.* Рукопись и машинопись с авторской правкой. Ч. I, II, III // Державний архів Полтавської області. – Ф. 8831, оп. 9, спр. 7. – Арк. 13–23).

¹³ ЦДАК України – Ф. 57, оп. 2, спр. 390. – Арк. 1а.

¹⁴ Там само. – Арк. 2.

¹⁵ Там само. – Арк. 80.

що ці домовласники не становили окремої соціальної групи і зазвичай були відсутніми під час перепису, я не аналізуватиму рівень письменності в їхньому середовищі.

Чисельність першої категорії власників дорівнювала 53 особам на 90 дворів, тобто в середньому на кожного припадало по 1,7 двору. Безумовно, розподіл власності тут не був рівномірним. Найбільша кількість господарських одиниць (по 5) належала полковому обозному Андрію Руновському, полковому судді Григорію Сахновському, а також бунчуковим товаришам Дмитрові Білушенкові та Федору Занковському. Дещо меншими власниками були полковий писар Ігорій Бачинський та військовий товариш Іван Богданович, що мали у своєму володінні по 4 двори. Решті належало по 1–2 двори. Характерно, що половина з цих осіб були діючими полковими урядниками.

Аналіз підписів, поставлених під описами згаданих дворів, свідчить, що 26 із 53 осіб хоча б один раз підписалися власноручно. Це, своєю чергою, доводить, що як мінімум 50% представників старшини були, принаймні елементарно, грамотними. Однак видається цілком вірогідним, що рівень грамотності серед старшини був дещо вищим. На таку думку наштовхує кілька обставин. По перше, замість двох старшин – генерального обозного Семена Кочубея та полкового обозного Андрія Руновського – власність підтверджували їхні управителі Гнат Давидович і Сидір Безпечальний. Навряд чи це робилося через неписьменність господарів, бо майлоймовірно, аби в другій половині XVIII ст. урядники такого високого рангу не вміли писати. По друге, у кількох випадках старшина не ставила власних підписів, оскільки в місті під час перепису її не було. Варто зауважити, що переважна більшість козацької старшини мешкала не в місті, а у власних селах чи хуторах поблизу. Наприклад, бунчуковий товариш Михайло Старицький жив у містечку Кобеляках¹⁶, підкоморій Павло Кочубей – у Диканьці¹⁷, а військовий канцелярист Федір Левсенець – у с. Мильцях¹⁸. Однозначно стверджувати, що вони були неписьменними, не випадає. Ті ж міські двори та підварки¹⁹, що їм належали, здебільшого населяли піддані або наймити, тому підписи зазвичай ставили або уповноважені для цього слуги (як у випадку з Гнатом Давидовичем та Сидором Безпечальним), або урядники полку й міста, або, очевидно, спеціально найняті для цього люди. Отже, можемо вважати, що рівень письменності серед козацької старшини переви-

¹⁶ Там само. Арк. 9зв.

¹⁷ Там само. Арк. 13.

¹⁸ Там само. – Арк. 36 зв.

¹⁹ Згідно зі словником В. Дали, «подворок – м. новорос. подгородная усадьба, мыза, дача, дворок, замка». (Див.: Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка* // <http://www.dal.sci-lib.com/word026782.html>).

щував 50 %. Повністю неграмотними були тільки жінки, адже жодна з восьми вдів, приналежних до цієї категорії, свого власного підпису не поставила.

Представники купецької групи домовласників, на відміну від старшини, зазвичай самі мешкали у своїх дворах. Виняток становив лише купець Іван Бужинський, у садибі якого проживала вдова Аграфена Родіонова²⁰, а сам він мешкав у дворі свого тестя, полтавського купця Андрія Фесенка²¹, а також купці Михайло Сахно й Іван Уманський, яким належало по два двори. Отже, купців які поставили власноручний підпис, виявилось 24, себто 45,3 % від загального числа. Однак ця цифра також адекватно не відображає рівень грамотності, адже купці за родом своїх занять були чи не наймобільнішою соціальною верствою того часу. Принаймні п'ятьох із них – Михайла Сахна, Йосипа Павленка, Василя Локошенка, Дем'яна Заливахи та Андрія Фесенка²² – не було вдома, тож свідчення давали «за отлучкою» їхні дружини (як і жінки старшини, вони були неписьменні). Натомість характерно, що у 9 випадках замість батьків підписалися їхні діти (серед старшини таких випадків лише два). Треба взяти до уваги й те, що заняття торгівлею передбачало бодай елементарні навички читання та письма. Отже, частка осіб, які вміли розписатися, серед цієї категорії міського населення, як і серед старшини, безумовно, мала би перевищувати 50 %.

Найбільш освіченою групою серед домовласників Полтави виявилися, як і можна було чекати, урядники магістрату – вони всі вміли писати. Щоправда, двоє із них – лавники Степан Биковський та Семен Воскобійник²³ – не поставили власних підписів під описами своїх дворів у центральній частині міста, натомість засвідчили ту власність, що перебувала на форштадті.

Не поступалося магістратським службовцям і духовенство, яке тоді було однією з небагатьох соціальних груп, чий характер діяльності передбачав хоча б мінімальний рівень освіти. Власноручно підписалися 88,2 % власників духовного звання, і лише двоє осіб (попівський син Василь Оранський²⁴ та піп із села Ковалівки Василь Максимов²⁵) не поставили своїх підписів, бо проживали не в місті. Де був Василь Оранський – у джерелі не згадується, а Василь Максимов перебував на своїй парафії у селі Ковалівці. Ймовірно, якщо серед духовенства й траплялися неписьменні особи, то зазвичай лише серед жінок.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 57, оп.2, спр.390. Арк. 104 зв.

²¹ Там само. – Арк. 53 зв.

²² Там само. – Арк. 23 зв., 24, 30, 30 зв., 48, 54.

²³ Там само. – арк. 26 зв., 104.

²⁴ Там само. – Арк. 81.

²⁵ Там само. – Арк. 104 зв.

Що ж до решти власників центральної частини міста, то рівень їхньої грамотності був украй низьким. Так, із 16 козаків власноручно розписалися лише троє (18,7 %), із 10 посполитих – двоє (20 %), а серед 13 ремісників це зробив лише швець Федір Вовнянський (7,7 %)²⁶.

Отже, найбільшу освіченість показали саме ті домовласники, чий характер діяльності передбачав бодай початковий рівень освіти – урядники міського магістрату, духовенство та козацька старшина. Серед мешканців середмістя, що належали до інших суспільних груп, письменні люди траплялися украй рідко.

Приблизно схожу ситуацію спостерігаємо і в іншій ділянці міста – на форштадті. Від центральної частини вона відрізнялася складом мешканців: більшість із них складала козаки – 346 (38 %), далі йдуть ремісники – 181 (19,9 %) й посполиті – 90 (9,9 %). Певна частина господарських об'єктів, як і на території фортеці, належала представникам козацької старшини – 136 (14,9 %). Принагідно варто зауважити, що особам козацького стану в усьому місті (фортеці і форштадті) належало 50,8 % дворів (588 із 1156). Якщо до цього числа додати солдатів, драгунів та пікінерів (за моєю класифікацією – «інших»), то ця частка буде ще більшою. Це виразно підтверджує, що в другій половині XVIII ст. Полтава все ще залишалася радше військово-адміністративним центром на краю Поля, ніж містом – центром ремесла і торгівлі.

Частка власності представників решти соціальних категорій на форштадті була такою ж незначною, як і в середмісті (таблиця): купцям належало 45 (4,9 %) об'єктів, урядникам магістрату – 17 (1,9 %), духовенству – 16 (1,7 %). Ще 80 домогосподарств (8,8 %) належало «іншим», з них 24 (30 %) були власністю графа Олексія Розумовського та його підданих.

Таблиця. Розподіл власності та освітній рівень мешканців міста Полтави

№ п/п	Соціальна група	Фортеця				Форштадт				Місто			
		Кількість господарств	%	Підписалися власноручно	%	Кількість господарств	%	Підписалися власноручно	%	Кількість господарств	%	Підписалися власноручно	%
1	Козацька старшина	90	36,7	26	50	136	14,9	36	53,7	226	19,5	62	51,7
2	Козаки	16	6,5	3	18,7	346	38	21	6	362	31,3	24	6,6
3	Духовенство	18	7,4	16	88,2	16	1,7	12	75	34	2,9	28	82,4
4	Посадовці магістрату	12	4,9	12	100	17	1,9	17	100	29	2,5	29	100

²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 390. – Арх. 98 зв.

Продовження таблиці

№ п/п	Соціальна група	Фортеця				Форштадт				Місто			
		Кількість господарств	%	Підписалися власноручно	%	Кількість господарств	%	Підписалися власноручно	%	Кількість господарств	%	Підписалися власноручно	%
5	Купці	55	22,4	24	45,3	45	4,9	10	22,2	100	8,6	34	34
6	Ремісники	13	5,6	1	7,7	181	19,9	5	2,8	194	16,6	6	3,1
7	Посполити	10	4,1	2	20	90	9,9	5	5,5	100	8,6	7	7
8	Інші	31	12,7	—	—	80	8,8	—	—	121	10	—	—

Як бачимо з таблиці, письменними були всі члени магістрату (100 %), за ними йде духовенство – 75 %, далі – козацька старшина. Так само, як і в середмісті, кількість домогосподарств на території форштадту, якими володіла козацька старшина, перевищувала число осіб, що входили до її складу, – 67 власників на 136 дворів. Із них лише 36 осіб підписалися власноручно. Через це рівень грамотності становить 53,7 %, хоча зрозуміло, що він був вищий.

Наступна соціальна група – купці. На території передмістя їй належало майже стільки ж домогосподарств, як і в середмісті. Проте письменних осіб виявилось фактично удвічі менше – 10 (22,2 %), причому у центрі Полтави частина купців не поставили підписи «за отлучкою»²⁷, натомість на форштадті у 32 (71,5 %) випадках причиною була неграмотність. В описі це зазначено за стандартною формулою, наприклад: «Вместо полтавского купца Матвея Панченка неграмотного по его персональной просьбе руку приложил...»²⁸. Пояснюючи цей перепад, залишається припускати, що рівень освіти купців був тісно пов'язаний із масштабами їхньої торгівлі: за її більшого розмаху належало вміти читати і писати – наприклад, ставити підпис під торговельними угодами, вести облік товарів тощо; у разі дрібної локальної торгівлі така потреба не виникала.

Найменш освіченими домовласниками форштадту були козаки (6 %), посполиті (5,5 %) і ремісники (2,8 %). Як видно з таблиці, саме їм тут належала більша частина дворів – 67,8 %. Якщо врахувати, що у дворах та підварках старшини мешкали в основному піддані та наймити, які не належали до міської громади, то саме ці три категорії й становили основну масу міського населення, а відтак, рівень його грамотності був, судячи з даних Румянцевського

²⁷ Там само. – Арх. 24, 30, 48 зв.

²⁸ Там само. – Арх. 276 зв.

опису, занижким. Причиною цього, на мою думку, може бути не стільки недоступність освіти, скільки брак мотивації до її отримання – він притаманний і традиційному суспільству взагалі²⁹, і конкретним козакам, ремісникам та посполитим, що мешкали в Полтаві у 1765–1766 рр.

Наведені вище спостереження свідчать, що в цілому у місті мешкало чимало письменних осіб. Отже, постає логічне запитання, де вони цьому навчилися? Автори відповідного розділу в історичному нарисі «Полтавщина», переказуючи вже згадану статистику Олександра Лазаревського, стверджують: «Майже в кожній сільській чи міській парафії була своя школа»³⁰. Спробуємо це перевірити за тим-таки Румянцевським описом.

Згідно з переписом, у Полтаві існувало як мінімум шість парафій відповідно до числа церков: чотири – на території середмістя, де розташовувалися Успенський собор, Воскресенська, Преображенська і Миколаївська церкви, а дві – на території форштадту: Різдва Богородиці та Стрітіння Господнього. Відтак, і шкіл мало би бути коли не шість, то близько того. Опис, натомість, фіксує лише одну – при Преображенській церкві на вулиці, що так і називалася – Шкільна. Показово, що жодного будинку на ній, який назвали би шкільним, не зафіксовано. Цю роль виконував двір у власності згаданої церкви, де також, очевидно, спеціального шкільного приміщення не було. Відтак, виникає питання, що ж являла собою приходська школа у другій половині XVIII ст.? Олександр Лазаревський не дав чіткої відповіді на це питання, зауваживши:

К сожалению, мы не можем вполне разрешить этот важный вопрос. Из ревизских книг видно только, что это были приходские школы, учреждавшиеся почти при каждой церкви. Обучением в этих школах занимались, как можно догадываются, приходские дьячки³¹.

Ось як таку школу описує Румянцевський перепис:

Дворъ церковной Церкви Преображения Гднѣя. В немъ жилихъ покоевъ для хозяевъ два. В нихъ живутъ безъ заплати тои церкви церковные слѣжители дьячки Петръ Ахтирской да Иванъ Казаковъ, да при нихъ для обучения грамоти Иванъ Шибецкой, уроженецъ Нежинского полку з мѣстечка Глѣхова, дьячковъ сѣнь двадцати девяти, Иванъ Протоповъ, уроженецъ Острогорского³² полкъ з слободи Борисовки, з дѣховного чына сорока двохъ, Андрей Индикъ, дѣроженецъ тутошнего полкъ з села Ивашокъ,

²⁹ Див.: Берк П. *Популярна культура в ранньомодерній Європі*. – К., 2001. – С. 267–277.

³⁰ *Полтавщина. Історичний нарис*. Полтава, 2005. – С. 116. Про статистику приходських шкіл Гетьманщини див. також: Біляшівський Б. *Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій* // Український археографічний щорічник. – К.: Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 243–258.

³¹ Лазаревський А. *Статистические сведения*. – С. 87.

³² Очевидно, тут помилка писаря; правильно буде Острогожского.

посполить п'ятнадцяти, Михайло Мацко, вроженець слободського Ахтирського полку з села Бакаловки, козакий синь двадцяти двох леть, здорови, Сергей Жок, вроженець тотошнього полку з села Диканки, посполить двадцяти п'яти леть, обейма глазами слепь. О протчемъ же имеетъ показать в комисіи. Тоей церкви попь Іоанъ Светайло. Церкви Преображеніа ГПдна дячокъ Петръ Ахтирскій подписался³³.

Як бачимо, в дворі, у двох житлових приміщеннях мешкало двоє учителів разом з п'ятьма учнями. Ймовірно, отже, що двір виконував роль гуртожитку чи інтернату для тих хлопців, що прибули з інших місць. На жаль, не згадано, чи навчалися у цій школі діти мешканців Полтави. Проте, оскільки грамотні діти неписьменних батьків в описі зустрічаються (серед купців, що мешкали на форштадті, їх було семеро, а серед козаків – дев'ятеро), то, найімовірніше, така практика існувала.

Процитований опис у цілому збігається із характеристикою, яку дав приходській школі Є. М. Крижановський:

На основании древнего обычая южнорусских причтов – приготавливать для своей церкви прислугу, из среды которой происходили бы потом дьячки и самые священники, в Малороссии и в 18 веке, когда уже существовали три специальные заведения для образования и приготовления молодых людей к духовным должностям (академия Киевская, семинарии Черниговская и Переяславская), при каждой приходской церкви обучались по несколько мальчиков, почти исключительно из бесприютных сирот, и потом навсегда приючивали их при церкви, поручая им различные случайные должности при ней, питая и одевая их из щедрых подаяний прихожан. Эти школяры (ученики) обучались в доме дьячка, называвшемся поэтому школою, под руководством самого же дьячка, носившего поэтому титул бакаляра и дирехтора³⁴.

Впадає в око вік школярів: більшість доволі підстаркувата. Характерно, що особи, записані при школі Троїцької церкви м. Ніжина, також не зовсім юні – їм 20, 24, 26 і 53 роки³⁵. Згідно з тогочасними уявленнями про вік, зафіксованими в тому-таки Румянцевському описі³⁶, 20-річних юнаків вважали дорослими чоловіками, що зазвичай уже визначилися з професією. Отже, цілком вірогідно, що у приходських школах навчалися особи, які сподівалися отримати нижчі посади у церкві чи адміністрації полків і сотень. Крім того, за твердженням Ореста Левицького, саме такі школярі за певну плату від батьків навчали малих дітей.

³³ ЦДІАК України. – Ф. 57, оп. 2, спр. 390. – Арк. 74–74 зв.

³⁴ Крижановский Е. М. *Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке* // Его же. *Собрание сочинений*. К., 1890. Т. 1. – С. 398. Опис приходських шкіл див. також: Коропов М. *Южнорусский дьяк и приходская школа в XVII и в первой половине XVIII ст.* // *Полтавские епархиальные ведомости*. Ч. неоф. – 1902, № 26. – С. 1140–1146; [Архоменко] В. [Л.] *Из церковной жизни Левобережной Украины* // *Полтавские епархиальные ведомости*. Ч. неоф. – 1911. – № 13. – С. 840.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 57, оп. 1, спр. 39. – Арк. 43 зв. – 44.

³⁶ Волошин Ю. В. *Розкольніцькі слободи на території Італійної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект)*. – Полтава, 2005. – С. 112.

Спираючись на матеріали м. Полтави другої половини XVII ст., він так характеризує приходську школу:

Это была вольная артель особого рода ремесленников, владевших кое-каким школьным образованием и промышлявших дьячковством и учительством. Обыкновенно ими бывали молодые люди, еще не избравшие для себя определенной профессии и, по обычаю того века странствовавшие «для поведания более света и обучения и людского обхождения». Одни из них впоследствии становились причетниками и даже священниками, другие переходили на писарские должности или занимались торговлею, третьи уходили на Запорожье и т. д.³⁷

Іншим шляхом здобуття початкової освіти, що його практикували, слід думати, заможні родини, був найм учителів. Румянцевський опис згадує про одного з них – Степана Могиленка, 24-річного вихідця з Бахмутської провінції, посполитого, який навчав дітей бунчукового товариша Дмитра Білушенка³⁸.

Освіту вищого рівня полтавці XVIII ст. могли отримувати у Переяславському колегіумі та Києво-Могилянській академії. Перепис фіксує одного студента КМА – Івана Мокрицького: він підписався замість неграмотного посполитого Григорія Кобліченка³⁹. На жаль, нічого не відомо про його походження та вік, і це дає змогу припускати, що йдеться про заможного студента (принаймні, у місті жителів з таким прізвищем не зафіксовано).

Таким чином, аналіз переписної книги Полтави 1765–1766 рр. дає змогу стверджувати, що:

- загальний рівень письменності мешканців Полтави у цілому відповідав вимогам часу і був порівняно невисокий: лише близько 19 % домовласників змогли власноручно підписатися під описами свого майна;

- найбільше грамотних осіб виявилось серед представників вищих соціальних верств – козацької старшини, урядників магистрату, духовенства та багатого купецтва, натомість основна маса населення (козаки, ремісники та посполиті) – це переважно неписьменні люди;

- єдиним «навчальним закладом» міста, зафіксованим у переписі, була школа при Преображенській церкві; її опис свідчить, що навіть при широкій бажанні дідків-учителів, які тут мешкали, вона не могла обслуговувати значне число учнів.

³⁷ Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века* // Киевская старина. – 1901. – № 12. – С. 446–447.

³⁸ ЦДАК України. – Ф. 57, оп.2, спр. 390. Арк. 45.

³⁹ Там само. – Арк. 220.

Iurii Voloshyn

LITERACY OF POPULATION OF POLTAVA CITY IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY (ON MATERIALS OF ROUMYANTSEVSKY DESCRIPTION)

In the article the literacy of inhabitants of the city of Poltava is analysed on the basis of Roumyantsevsky description of Malorosia in 1765–1766, the common assertions about the almost general literacy of population of Hetmanate of the XVIII c. is disproved.

Светлана Севастьянова

ТЕМА ГОСУДАРЕВОЙ ЧЕСТИ В ЭПИСТОЛЯРНЫХ СОЧИНЕНИЯХ ПАТРИАРХА НИКОНА*

В статье рассматриваются представления о царской чести на примере писем патриарха Никона к царю Алексею Михайловичу. Автор приходит к заключению, что понимание этого вопроса церковным иерархом не выходило за рамки понятий, существовавших в русском обществе XVII в.

Тема царской чести, характерная для публицистических сочинений XVII в., появляется в письмах патриарха Никона царю Алексею Михайловичу после оставления Никоном патриаршей кафедры. Изучение представлений Никона о чести царя, способов, при помощи которых он излагает свое понимание государевой чести, представляет особый интерес, поскольку эта тематика тесно связана с актуальными в XVII в. вопросами о соотношении святительской и царской властей, о качествах пастыря и светского правителя.

В 1671 г., будучи в ссылке в Ферапонтовом монастыре, в разговоре с приставом Степаном Наумовым патриарх Никон не скрывал недовольства изображением древа царского рода Романовых в книге Лазаря Барановича «Жезл правления» и, защищаясь от

* Стаття є розширеним варіантом доповіді, виголошеної на міжнародній науковій конференції «Етика отців у київській богословській думці епохи Реформ (кінець XVI – початок XVIII ст.)» (Київ, НАУКМА, 20–23 вересня 2007 р.).